

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

126:2. 2006

Östjudefobi och konkret diskriminering

Carl Henrik Carlsson, *Medborgarskap och diskriminering. Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920*, Diss, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Historica Upsaliensia 215, Uppsala 2004. 377 s. (Summary: Naturalisation and discrimination. Eastern Jews and other immigrants in Sweden, 1860 to 1920.)

Diskriminering och integration av invandrare är brännande frågor såväl i dag som under tidigare perioder. Att de svenska arkiven är fullkomliga guldgruvor när det gäller att ge långsiktiga perspektiv åt dessa fenomen har länge undgått historikerna. Med sin avhandling *Medborgarskap och diskriminering* bryter därför Carl Henrik Carlsson ny mark inom svensk historieforskning. Avhandlingens huvudsyfte är att studera invandrarernas relationer till stat och samhälle när det gällde erhållande av medborgarskap, näringsrätt och rätt att vistas i riket. En övergripande fråga är om det under denna period restes några öppna eller dolda hinder av statsmakt och samhälle mot östjudars och andra invandrarkategoriernas integration i Sverige. Med fokus på perioden 1860–1920 beskriver och analyserar Carlsson synen på och agerandet gentemot invandrare under en tid då grunden för Sveriges modernisering på en rad områden lades. Den långa undersökningsperioden motiveras med att den gör det möjligt att komma åt fluktuationer i myndigheternas agerande.

Avhandlingen undersöker samtliga utlänningar som under perioden ansökte om medborgarskap, rätt att vistas i landet samt rätt att driva rörelse. Att Carlsson börjar 1860 har att göra med att passfriheten då genomfördes och att östjudar på allvar började söka medborgarskap. Undersökningens slutår 1920 motiveras av att det ägde rum en kort och kraftig ökning av inte minst östjudiska medborgarskapsansökningar i första världskrigets slutskede och åren närmast därpå. Med tanke på den vikt som Carlsson lägger vid konjunkturernas inverkan på myndigheternas beslut kunde det möjligen ha varit intressant att också inkludera den extrema lågkonjunkturen 1920–1921.

Undersökningsperioden präglades av en relativt blygsam invandring. Fri rörlighet och frihandel rådde i stora delar av Europa fram till första världskriget. Inga formella legala hinder existerade för invandring. Däremot fanns det, för att tala med Douglas North, informella institutionella hinder, spelregler, som manifesterade sig i form av uttalade eller outtalade värderingar och attityder som hade betydelse för de utlänningar som ville bli svenska medborgare eller ville driva rörelse i landet.

Avhandlingens egentliga undersökningsgrupp är östjudarna. Carlsson utnyttjar övriga invandrargrupper som jämförelseobjekt. Han tar sitt avstamp i Lars M Anderssons uppfattning att det under undersökningsperiodens svenska nations-

bygge råde en "hegemonisk antisemitisk diskurs". I linje med detta synsätt ses antisemitiska föreställningar som inslag i olika konstruktioner av svenskhet. Författaren menar vidare att antisemitismen till en början karakteriserades mer av etnisk diskriminering för att senare bli i huvudsak rasistisk. Med dessa utgångspunkter söker Carlsson komma åt de fördomar som existerade gentemot den begreppslige juden och hur dessa omsattes i konkret diskriminering mot den verkliga juden. Avhandlingen skiljer på väst- och östjudar. Som jude definieras den som i källmaterialet betecknats som mosaik trosbekännare.

Ett av Carlssons intressantare grepp är hans användning av begreppet fobi i betydelsen starkt negativ stereotypisering. Utifrån detta skapar han begreppet östjudefobi, som får en central roll i avhandlingen. Carlsson ser östjudefobin dels som en produkt av 1800-talets religiösa reformprocess, dels som en kombination av antisemitism och russofobi. Russofobin var främst förknippad med historiskt betingade aversioner, eller de militära och politiska hotbilder som projicerades på Ryssland. Carlsson betecknar också östjudefobin som ett slags selektiv antisemitism som kunde omfattas av såväl svenskfödda judar som andra svenskar. Så som han beskriver det synsätt som råde under undersökningsperioden blir begreppet östjude en negativ civilisatorisk markering, en symbol för det efterblivna och omoderna i förhållande till det avancerade och upplysta västra Europa/Sverige.

Med begreppet östjudefobi har Carlsson konstruerat ett väl fungerande analysinstrument för att beskriva en speciell typ av antisemitism. Möjligen skulle diskussionen om östjudefobin ha vunnit på att författaren mer utförligt diskuterat termen russofobi. Jag tänker då på den växande klyfta som liberalisering och industrialisering skapade mellan det tsaristiska Ryssland och Västeuropa, speciellt när det gällde ekonomisk och utbildningsmässig utveckling.

Östjudefobi som företeelse räcker emellertid inte, enligt Carlsson, för att förklara vad som var karakteristiskt för östjudediskrimineringen under perioden. För att studera relationerna mellan statsmakt och svenska judar och mellan etablerad svensk judenhet och östjudiska invandrare, använder Carlsson begrepp som socialt kontrakt, social stängning och byråkratisk distans. Han ser antisemitism inte som attityd utan som en exkluderande handling. Antisemitismen blir liktydig med handlingsinriktad diskriminering. Ett intressant påpekande i detta sammanhang är att diskursantisemitism och diskrimineringsantisemitism enligt Carlsson inte behövde sammanfalla.

Att erhålla svenskt medborgarskap var att beredas möjlighet till ekonomisk integration. Det gällde för såväl östjudiska som övriga invandrare att erövra rätten till företagande, ägande av fast egendom och delaktighet i yrkeslivet. En stor förtjänst med Carlssons avhandling är hans diskussion om diskriminering och hur man empiriskt kan belägga objektiv diskriminering. För att kunna diskriminera måste man ha social, ekonomisk och politisk makt. Det har staten till exempel när det gäller medborgarskapsansökningar. Följaktligen är den institutionella dis-

krimineringen – det vill säga då regler och föreskrifter i det sociala systemet kan få diskriminerande konsekvenser – mycket intressant i detta sammanhang. Den övergripande antisemitiska diskursen har tillsammans med strukturella och ekonomiska konjunkturella omständigheter det största förklaringsvärdet när det gäller institutionell diskriminering, enligt Carlsson. Avhandlingen bygger på en arbetskrävande genomgång av 15 000 ansökningar gällande medborgarskap, näringsrätt, befrielse från annat medborgarskap och rätt att vistas i riket. Konseljaktmaterialet är omfattande. Det innehåller individens personliga ansökan och yttranden från remissorgan, polis och myndigheter. Författaren har därför – när det gäller medborgarskapsansökningarna – begränsat sig till samtliga 3 000 ansökningar som fått avslag samt de bifallna ansökningarna från Öst-, Central- och Sydeuropa (s 80). Som urvalskriterier har använts religionstillhörighet och nationalitet.

Enligt Carlsson fanns det vissa grupper, exempelvis italienare, som var föremål för negativa attityder utan att därför utsättas för konkret diskriminering. Men är det så säkert? Om vi tar finländarna som exempel hur såg den etniska fördelningen ut mellan svensk- och finskspråkiga ansökningar? Gällde befrielse från framläggande av bevis för att undersätlig förbindelse upphört lika mellan svensk- och finskspråkiga? (Jfr tabell 14:2.) Vad jag saknar är en diskussion om förekomsten av rasistiska föreställningar gällande andra invandrargrupper än judar under denna tid. Kan sådana ha utövat inflytande på utgången i de finska ansökningarnas fall? Som Aira Kemiläinen visat fanns under senare delen av 1800-talet och under de första decennierna av 1900-talet i Sverige rasistiska föreställningar om finnar, finskt språk och finsk kultur.

Carlsson framhåller den etniska dimensionens betydelse i en intressant diskussion om de svenska judarnas eller snarare de mosaiska församlingarnas i Stockholm och Göteborg inställning till de östjudiska immigranterna. Han diskuterar därvid skillnaden mellan de emanciperade och de icke emanciperade judarna. Det förekom att de mosaiska församlingarna i de två storstäderna uttryckte östjudefobiska åsikter eller använde bilder av östjudarna som lånats från tidens antisemitiska diskurs. Carlsson visar att det rådde en stor skillnad mellan retorik och praktik i Stockholmsförsamlingens remissbehandling av naturalisationsärenden. Församlingen kunde yttra sig negativt om den begreppsliga östjuden och om östjudarna som kollektiv, men kunde i det enskilda fallet se på den sökande som en individ. Carlsson illustrerar skillnaden mellan attityd och reellt handlande med det faktum att Stockholmsförsamlingen tillstyrkte 75 procent av alla östjudiska ansökningar om medborgarskap.

En av de frågor jag saknar i Carlssons diskussion om Stockholmsförsamlingen är förekomsten och betydelsen av sociala motsättningar. Han talar om att Stockholmsförsamlingen gav visst humanitärt stöd till de icke-naturaliserade judarna. En viktig förklaring till detta menar han var rädslan för att fattiga judar skulle

kunna äventyra församlingsmedlemmarnas sociala kontrakt. Med tanke på den sociala sammansättningen i församlingens styrande skikt kan östjudefobin likaväl ha varit uttryck för de klassfördomar och den sociala distans som rådde inom den etablerade svenska judenheten. En diskussion om klassmotsättningarnas betydelse när det gällde de inomjudiska östjudefobiska fördomarna och bilderna kunde kanske ha givit en fördjupad bild av dessa förhållanden.

Bakom avhandlingens tabellmaterial ligger en imponerande arbetsinsats. Jag tycker emellertid att dess indelning i östjudar och icke östjudar ofta blir förvirrande. Det hade varit bättre om författaren utgått från en tredelning med östjudar, västjudar och övriga invandrare. Jag tror vidare att avhandlingen hade haft en del att vinna på att sätta medborgarskaps- och näringstillståndsansökningarna i relation till den totala invandringen av olika nationella grupper under perioden 1860–1920.

Av medborgarskapsansökningarna bifölls endast hälften av dem som inlämnades av östjudar, medan andelen var 80 respektive 90 procent för västjudar och övriga invandrare. Det var, som Carlsson övertygande visar, en klar och konkret diskriminering av östjudarna.

Bilden av ansökningarna om näringstillstånd är inte lika entydig. Det gäller bland annat den största västjudiska gruppen under perioden, nämligen de tyska judarna. Endast lite drygt hälften av deras ansökningar bifölls. Under åren 1881–1890 beviljades exempelvis de tyska judarna näringstillstånd i endast 35 procent av fallen, medan motsvarande siffra för östeuropeiska judar var 41 procent. Även italienarna hade en markant mindre andel bifallna näringstillstånd 1880–1920. Carlsson menar att östjudefobin kan ha påverkat även synen på de tyska judarna och att deras ansökningar om näringstillstånd därför bifölls mer sällan än andra västjudars. Men varför hade i sådant fall östjudefobin inte samma negativa verkan på de tyska judarnas medborgarskapsansökningar under samma period?

Det är synd att författaren inte breddat sin diskussion av dessa spännande skillnader i behandlingen av väst- och östjudar. Om de rörelsesökandes yrkes- och utbildningsbakgrund ägnats större uppmärksamhet kunde det eventuellt ha gett en del förklaringar. En mer ingående undersökning av myndigheters och remissinstansers utlåtanden om konkurrensituationen på marknaden och om de ansökandes affärsmetoder och affärsmoral hade möjligen också kunnat förklara skillnaderna i besluten. Nationalismen var stark. Misstänksamhet och fördomar gällde inte bara östjudar utan kunde även gälla till exempel de nordiska granarna (not 458). Sådana attityder torgförde bland andra två representanter för det tidiga 1900-talets akademiska elit, Eli Heckscher och Gustav Sundberg.

Ur ekonomisk-historisk synpunkt är Carlssons undersökning intressant. Den visar på ett mycket övertygande sätt hur de ekonomiska konjunkturen, till exempel under perioden 1873–1907, påverkade utfallet av medborgarskaps- och näringsrättsansökningar. Under goda ekonomiska konjunkturen fick den konkreta

diskrimineringen, trots närvaron av den antisemitiska diskursen, mindre genomslag. Det motsatta förhållandet rådde under tider av sämre ekonomiska konjunkturen. Carlsson hävdar att det vid goda konjunkturen ansågs att östjudarna kunde bidra till handelsnäringens utveckling. Vad man kan säga är att under goda konjunkturen beviljades östjudiska ansökningar i högre grad. Däremot finns det inget i avhandlingen som antyder att bifallsbesluten berodde på att östjudarna ansågs bidra till handelsnäringens utveckling. För att bättre förstå de mekanismer som gynnade bifalls- respektive avslagsbeslut i medborgarskaps- och näringsrättsärenden under skiftande konjunkturen, kunde författaren ha ägnat större uppmärksamhet åt den svenska ekonomins karaktär, internationella relationer och utveckling från 1870-talet och framåt.

Mina viktigaste invändningar kan sammanfattas enligt följande: Integrations- och diskrimineringsperspektiven – speciellt när det gäller näringstillstånden – hade gynnats av en mer närgången bearbetning av konseljakternas remissmaterial. Tabellmaterialet hade vunnit på en mer systematisk jämförelse mellan dels öst- och västjudar, dels dessa och övriga invandrare i en mer utvecklad kategoriindelning. Möjligen hade avhandlingen tjänat på en bredare diskussion av svensk ekonomisk utveckling och inflytande på invandrarnas integrationsmöjligheter. Jag tror också att orsakssammanhangen bakom de motsättningar som rådde mellan östjudar och de etablerade och emanciperade svenska judarna framställt klarare om mer uppmärksamhet ägnats åt klassklyftor och klassmotsättningar.

Avhandlingen är ett viktigt bidrag till såväl svensk-judisk historia som hela invandringens historia i Sverige. Det fanns under undersökningsperioden inte bara ett rasistiskt grundackord, en oreflekterad och självklar antisemitisk diskurs. Carlssons avgjort viktigaste och mest intressanta resultat är att det också fanns en mer oskrymd antisemitism – östjudefobi – som ledde till konkret diskriminering av östjudar. Avhandlingen visar vidare att begreppet byråkratisk distans på många sätt är ett användbart instrument för att komma åt ställningstaganden som annars skulle vara svårbegripliga.

Avhandlingen är både fängslande och välskrivna och utgör ett imponerande pionjärbete. Carlssons resultat ger inte bara perspektiv på gestaltningen av den framväxande svenska självbilderna utan knyter påtagligt an till många av de problem som förknippas med rasism och integration av invandrare i dagens Sverige. Carlssons avhandling är ett arbete som kommer att refereras i framtida svensk historisk invandrarforskning. Låt oss hoppas att den genom översättning blir tillgänglig även för en internationell läsekrets.

Sven Nordlund*

* Fakultetsopponent